

Ева Ковачева (София, България)

ΚΥΡΙΟΣ И НЕГОВИТЕ ЕКВИВАЛЕНТИ КАТО ОЗНАЧЕНИЕ ЗА БОГ В ЕЛИНИСТИЧЕСКО-РИМСКОТО ОБΚΡЪЖЕНИЕ НА ХРИСТИЯНСТВОТО

In the present scientific article it is presented the title $\epsilon\upsilon\eta\acute{\nu}\epsilon\iota\omicron$ and its equivalents as a God's designation in the hellenistisch Roman background of the Christianity and it is explained the $\kappa\acute{\upsilon}\rho\iota\omicron\varsigma$ meaning and etymology. It is asked for its origin and it is examined whether $\kappa\acute{\upsilon}\rho\iota\omicron\varsigma$ is rooted in the atl. Judaic tradition or in the cultural-religious and linguistic sphere of the originating Christianity. In the New Testament this title is related specifically to Jesus Christ and at some places to God. In that way it encloses a typical Christian interpretation and new reclassification.

In the text it is ascertained the meaning and the use of these titles concerning other divinities in Egypt, Asia Minor and in the close east in literary springs and archaeological monuments in the time of Jesus Christ, after the context and in the connections in which they are used. The use from $\kappa\acute{\upsilon}\rho\iota\omicron\varsigma$ is considered in Septuaginta, in alttestamentlichen Apocrypha and in the Judaic scholars writings. Then the present scientific theories for the origin of the title $\kappa\acute{\upsilon}\rho\iota\omicron\varsigma$ are listed and the arguments are introduced for and against.

In the end the author shows her own position and in addition gives proved places from the New Testament for the use of $\kappa\acute{\upsilon}\rho\iota\omicron\varsigma$ in the Christianity and its hellenistisch Roman background.

Keywords: kyrios, The Lord, God, Father, Son, The Holy Scripture, church, Christians, slave, master

Думата $\kappa\acute{\upsilon}\rho\iota\omicron\varsigma$ ¹ се употребява в гръцкия език в елинистическо-римския свят през новозаветно време в много области на живота: в ежедневието, в социалната сфера, в политически контекст и в религията. В античните извори се открива на много места не само думата $\kappa\acute{\upsilon}\rho\iota\omicron\varsigma$, но и множество синоними, както и различни еквивалентни

¹ Nestle-Aland, Novum Testamentum Graece, 28. revidierte Aufl., Stuttgart 2012.

изрази в еврейския и арамейски език. В Священото Писание Иисус Христос не е единственият, Когото християните изповядват като Господ². В Септуагинта³ κύριος служи за означение и на Отца — Богът на Израил.⁴ В Новия Завет κύριος се отнася на няколко места също и към Отца (Откр 1:8; 19:6).⁵ Въпросът за произхода на христологичната титла κύριος е сложен и многопластов. Той не е разрешен в пълнота до днес, въпреки открития и изследван многоброен нов античен текстов материал през ХХ век.

Лексемата κύριος, която произхожда от “господар”, „повелител“, в много езици е антоним на роб, слуга. Тя изразява сила, мощ, могъщество, власт, превъзхождаща силна позиция.⁶

В Новия Завет под титлата κύριος ‘Господ’ се разбира отношението на Христос: 1) към единичните вярващи, които Го изповядват; 2) към общността (Църквата) като колективна величина и 3) към цялото творение, включително към силите и йерархиите в него.

На гръцки език думата κύριος има следните значения: ‘господар, повелител, владетел, управител, властник, домакин, стопанин, притежател’. Арамейските съответствия на израза κύριος се образуват от съществителното מָרָה (*Mare*), лексикален еквивалент на гр. κύριος съответно на евр. אָדוֹן (*Adon*). При מָרָה според Дан 4:16, 21 и מָרָה става въпрос, от една страна, за граматична форма на думата с наставка за притежание в 1 л. ед. ч. „Господарю мой“, и от друга за *status emphaticus* „Господарят“ (מָרָה, מָרָה, מָרָה). В античното иудейство מָרָה е обичайно вежливо обръщение.⁷ Старобългарски съответствия са: ‘господар’, ‘владетел’, ‘собственик’⁸.

² Речник на Святого Писание. Цариград, 1884, с. 53.

³ Така се нарича преводът на Стария Завет, извършен през 3-2 в. пр. Хр. в Александрия от седемдесет и двама преводачи от староеврейски на старогръцки език. Той е известен също като „преводът на седемдесет и двамата тълковници“ и се изписва LXXII (72).

⁴ Avemarie, F., *Jesus Christus im Zeugnis des Neuen Testaments*, Marburg 2005, S. 153.

⁵ Камбуров, И., Попмаринов, Д., Златев, К., Пеев, Й., *Религиите (кратък речник)*, С., 1994, с. 146.

⁶ Avemarie, F., *op. cit.*, S.152.

⁷ Dalman, G. *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*, Darmstadt 1989, S. 152, Anm. 3.

⁸ Старобългарски речник, Т. I. А–Н, С., 1999, с. 363.

Това кратко изследване цели в него да се проследи и анализира значението на думата κύριος и нейните еквиваленти като означение за „Бог“ в елинистическо-римското обкръжение на ранното християнство. Това е от основно значение за християнската вяра, защото Христос, освен че е Син Божий и Син Човечески, като Второто лице на Св. Троица, Той е също Бог в пълния смисъл на тази дума (срв. Йн 20:28, където Иисус Христос се отбелязва едновременно като Господ и Бог). Интересно е да се проследи употребата на една и съща дума в един и същ език – гръцкия, в елинистическото обкръжение на християнството, където е било обичайно тя да се използва за означаване на езически богове, в мистерийните култове, разпространени по същото време в Римската империя, както и при обожествяването на владетели, което достига своята кулминация в култа към императора. Важно е да се установи дали употребата на думата κύριος като означение за Бог в елинистическо-римския свят е оказало влияние върху употребата ѝ в християнството, където тя се отнася към Иисус Христос като Господ, или произходът ѝ в християнството се корени в първите иудео-християнски и арамейски говорещи среди на християнството.

Има много ранни сведения за това, че боговете в гръцката литература са означавани като κύριοι. В този случай думата κύριος се среща употребена с генитив, който дава сведения за това, с какво разполага даденото божество. Според Платон боговете са „притежатели на голяма власт“ (ὄσσης φαίνονται κύριοι δυνάμεως, Νομοί XII, 966c). Пиндар в 5 в. пр. Хр. нарича Зевс ὁ πάντων κύριος „Господар на всички неща“ (Isthm. 5,53, ThWNT III, 1046). В по-късната литература на императорите реторът Aelius Aristides означава богинята Атина като κυρία на богинята Нике (Or 37,17, ThWNT), а Плутарх говори за Изиди⁹ като ἡ κυρία τῆς γῆς θεός, „господарката, която владее земята“ (De Iside et Osiride 40,36a, ThWNT).¹⁰

Κύριος и κύρια като означения за Бог, употребени абсолютно без генитивно допълнение, се срещат не в класическо елинистическо

---

⁹ Изиди (Изис) – древноегипетска богиня на магията, на живота и на семейството. Тя възкресява мъртвите. Изиди е сестра и жена на бог Озирис и майка на Хор.

¹⁰ Цит. по Avemarie, op. cit., S. 163.

време, а в по-късни паметници от периода на елинизма от 1 в. пр. Хр. в Египет. В един надпис от храма на Изиди от 62 г. пр. Хр. стои: ἦκω πρὸς τὴν κυρίαν Ἰσίν. В един папирус се намира формулата ὡς θέλει ὁ Σεκνεβτῦ[νις] ὁ κύριος θεὸς „както иска Господ-Бог Зекнебтунис“¹¹ (Ptebt 284, ThWNT III, 1048). Една сграда в Гиза е посветена на Бог и Господ Зокнопайос¹², τῷ θεῷ κυρίῳ Σοκνοπαίῳ (OGIS 655, 24 г. пр. Хр., ThWNT). В две покани, написани върху папирус, Бог Серапис е обозначен като „κύριος“ (POxy I, 100). Тези два папируса са от 2 в. сл. Хр..¹³ Според Coppelt през 1 в. пр. Хр. κύριος се използва в Близкия Изток обикновено като означение за богове, чиито поклонници ги възприемат като помощници и застъпници. В този смисъл особено често се почитали божества, произхождащи от Египет, като напр. Изиди, елино-египетският бог Серапис¹⁴ от времето на Птолемеите и Артемида¹⁵ в Ефес.¹⁶

В северозападния семитски район, в който е разположена културата на стария Израил, се появяват още по-ранни сведения за означението на богове като „κύριος“. F. Avemarie допуска, че са възможни влияния върху употребата на титлата κύριος в елинистическите райони. Такива сведения дава една сирийска каменна плоча от IX в.

¹¹ Sebek-neb- Teb-tunis (Sebek, lord of Tebtunis). Собек (Себек, лат. Suchus) е древноегипетски бог на водата. Изобразява се като крокодил със слънчев диск или мъж с глава на крокодил. Книга на мъртвите, София, Наука и изкуство, 1982.

¹² Пак там. Древноегипетски бог, господар на водата и плодородието. Σοκνοπαίου Νῆσος, – „островът на Soknopaios“ или Soknopaios, „Sobek, Господарят на острова“.

¹³ Ibid., S. 163–164.

¹⁴ Серапис е елино-египетски бог, чийто култ е създаден от елинистическата династия на Птолемеите в Египет. Култът му е синкретичен, обединяващ елементи от култовете на Озирис и Апис. Почитан е основно в Мемфис, като бог на подземния свят, плодородието, лечител и спасител. Култът към този бог е въведен от египетският владетел Птолемей I, който е и основател на династията на Птолемеите.

¹⁵ Ἄρτεμις е древногръцката богиня на лова, плодородието, на всичко живо на земята. Дъщеря е на Лето и Зевс. Сестра близначка на Аполон.

¹⁶ Goppelt, L., Theologie des Neuen Testaments, Göttingen 1980, S. 409.

пр. Хр. (Kai 201). В град Хатра¹⁷ в Северна Месопотамия е запазен надпис от 1–2 в. сл. Хр, в който се споменава триада от богове, назовани със същата титла (KAI 246). В Газа по времето на император Адриан почитали един бог, наричан „Μάρνας“. Според същия автор гръцкото изписване на Μάρνας произхожда от арамейското *Marana* „нашият Господ“.¹⁸

Името на еврейския Бог ЈАНВЕ е предадено на гръцки език в Септуагинта (превода на LXX) с „κύριος“. Тетраграмата от равинската традиция се замества при четенето в богослужението с „Адонай“ (ädonāy — „Господи мой“)¹⁹. В гръцки говорещото иудейство преводът на „Адонай“ е с κύριος.²⁰ Това предаване на тетраграмата с κύριος е било известно на иудеите в първите християнски общини в Йерусалим. Според W. Foerster, употребата на „κύριος“ за Бог в превода на Стария Завет на гръцки език е довела до означаването и на Христос като κύριος. Според това схващане титлата κύριος произхожда от елинистическо-иудейската диаспора.²¹ Пренасянето ѝ към Иисус Христос, още през земния Му живот, се предполага, че е приемано от невярващите в Иисус Христос иудеи като богохулство.²²

Означаването на Бог като „κύριος“ е засвидетелствано и в извън каноничната книжнина на еврейски и гръцки език. Такива примери са: апокрифът „Битие“, „Молитвата на Авраам“, съчиненията на Филон Александрийски и на Йосиф Флавий.²³

Примерите, които показват, че титлата κύριος се е използвала в християнството през I в. като означение за Бог на арамейски и гръцки език, в иудейството и в неговата извъниудейска среда, са многобройни.

---

¹⁷ Хатра – укрепен търговски град и столица от 1 в. пр. Хр. до IV в. сл. Хр. на малко княжество в северна Месопотамия (в днешен Иран), което се е намирало под властта на Партското царство. Римляните правят неуспешен опит да го превземат. Поради откритите многобройни археологически паметници е включен в списъка на Юнеско за световно наследство.

¹⁸ Цит. по Avemarie, op.cit., S.164.

¹⁹ В руския синодален превод Яхве се замества с „Господ“.

²⁰ Avemarie, op.cit., S.164.

²¹ Dormeyer, D., Ulonska, H., Christologie in der Lebenspraxis, Münster 2000, S. 36.

²² Ibid.

²³ Avemarie, op.cit., S. 166.

По отношение на произхода на тази титла на гръцки език, отнесена специално към Иисус Христос, мненията на учените се разделят. Според тях *kyrios* произхожда:

1) от едно строго иудейско-монотеистично ориентирано иудео-християнство, където тази титла е свързана с Бог в старозаветните свещени книги (W. Bousset);

2) от мистерийните религии, в които титлата *kúrios* стои в центъра на култовото тържество²⁴;

3) от езическата елинистическо-римска среда на християнството (R. Bultmann)²⁵. Както се каза, употребата на *kúrios* е засвидетелствана широко в Сирия и Мала Азия освен по отношение на боговете, така и за герои, и за могъщи владетели. Смята се, че отнесена към Възкръсналия Спасител е пасвала много добре от самото начало на възприемането ѝ от езичниците.²⁶ Тази теза се ревизира през последните десетилетия на XX в. в немскоезичните изследвания, защото е малка вероятността благочестивите иудеи да възприемат нещо, което има езически произход. В най-новите изследвания по този въпрос (напр. Hurtado 2003: 110) се стига до извода, че меродавният семантичен фон на тази титла се корени в иудейството, и че христологичното титулуване на Иисус Христос като „Господ“ води началото си от най-старите иудео-християнски общности. Два признака на иудейската традиция от онова време са особено релевантни: религиозната употреба на арамейски и еврейски еквиваленти на *kyrios* отнесени към Бог и употребата на израза *kyrios* в самия религиозен речник на гръцки говорещото иудейство. Потвърждение за това Hurtado намира в употребата при св. ап. Павел на арамейския израз *Maranatha* „Господи наш, дойди!“ в (1 Кр 16:22), който показва, че св. ап. Павел възприема израза от арамейски говорещите християнски общности и го пренася в новоосновените църкви в гръцки говорещите области. Това означава по-ранна употреба на призоваването на Въз-

²⁴ В Посланията на св. ап. Павел тази титла се поставя също в центъра на богослужението и вечерите на любовта.

²⁵ Goppelt, L., *Theologie des Neuen Testaments*, Güttingen 1980, S. 409.

²⁶ Dormeyer, D., Ulonska, H., *Christologie in der Lebenspraxis*, Münster 2000, S. 36.

кръсналия като „Господ“ като практиката в средите на арамейски говорещите християни. F. Avemarie поставя въпроса обаче при тази теза, как арамейски говорещото иудео-християнство е съчетавало титулуването на Христос като *kyrios* ‘Господ’ с традиционните обозначения *Adonai* и *Mare*. Той предлага друга теза:

4) *kyrios* възниква първоначално като учтиво обръщение към Иисус Христос през земния Му живот, което впоследствие преминава в титлата „Господ“. С това би се обяснило защо това обръщение не се е приемало в началото като несъвместимо с иудейския монотеизъм и от друга странаq не се е гледало на него като на странно заемане от езическите култове, при което и в двете то служи като означение за Господ и Бог.

Трябва да се вземе предвид, че раннохристиянските общини са били от смесен състав: иудеи, езичници, принадлежали преди това към езически култове, спечелени чрез мисионерското проповядване на апостолите, и от неиудеи, симпатизиращи на иудейството, които ценели също така високо монотеизма, както и иудеите. Според Bousset, ако титулуването на Христос като *kyrios* не се е съгласувало с иудейския монотеизъм, то това се е отнасяло и за християнските църкви, основани от св. ап. Павел. F. Avemarie заключава в допълнение към неговата теза, че вероятно извеждането на Христовата титла *kyrios* води началото си още от преди Възкресение Христово, когато Той е бил заговарян от Своите ученици и последователи с вежливото обръщение на иудейско-галилейския ежедневен език, с разпространеното на арамейски език „*Marī*“ или „*Maran*“. Това обръщение е било употребявано тогава по толкова разнообразен начин, че възможността то да попадне в конфликт с иудейския монотеизъм вероятно още от самото начало не е съществувала. След Възкресението се стига до промяна на теологичния профил на Господнята титла²⁷. Това е свързано според същия учен, от една страна, с очакването на Второто пришествие и от друга страна, със схващането, че в това време на отсъствие на Възкръсналия на земята Той стои в небесата при Бог-Отец, участва и споделя Божието небесно господство. С това се обяснява и молитвеният призив: „*Maranatha*“ (Дойди, Господи наши!), който изразява есхатологично очакване. Изразът „*Maran*“ (и впоследствие неговият еквивалент *kyrios*) показва, че много

²⁷ Ibid., S. 172.

скоро той не се употребява вече като вежлива форма, а се разбира като означение за реална божествена сила и власт. Самият Христос по време на земния си живот претендира, че действа с божествена упълномощеност. По този начин титлата *kyrios* приема класическото съдържание, изразено в християнския символ на вярата. Това се потвърждава от текстовете (Рм 10:9 и 1 Кр 12:3).²⁸

В заключение: от многобройните исторически, археологически и литературни паметници от Мала Азия, Египет и в Близкия Изток се доказва широкото разпространение, респективно употребата на думата *kýrios* като означение за Бог в елинистическо-римската среда на първите християни. Макар и с идентично значение и употребявана на един и същ език – гръцки, това не означава, че титлата „*kýrios*“ е привнесена в християнството от езическите религии и култове. Но това е допринесло при всеки случай за нейното по-бързо усвояване и разпространение сред езичниците. Макар и действително думата *kýrios* да се среща в Св. Писание на Новия Завет и в другите ѝ значения: на ‘господар’ и ‘господари’ в ед. и в мн. ч. (*kýrios* и *kýrioi*) в редица притчи (Мт 18:25–27; Мк 12:9; Лк 12:37; Мт 6:24; ДА 16:16); като обръщение в случаи на различия в статуса (Лк 13:8; Мт 21:30; Мт 25:11; Мт 27:63) и като форма на вежливо обръщение (Йн 20:15; ДА 16:30)²⁹, няма сигурни доказателства за това, а само хипотези, че тя се е разбирала в смисъл на ‘Господ’ като Бог, отнесена към Иисус Христос единствено след Възкресението. Еврейските и арамейски еквиваленти на *kyrios* – *Adonai* и *Mare* – може да се приеме, че предхождат употребата на *kyrios* на гръцки език в християнството, тъй като Иисус Христос проповядва в Палестина на говоримия език на народа (на арамейски)³⁰ Гръцкият език е официален език в Римската империя, включваща в своите граници и Палестина през този период. По тази причина *kyrios* е могло да бъде използвано паралелно от гръцки говорещите в Палестина и в съседните области. *Kyrios*

---

²⁸ Ibid.

²⁹ Ковачева, Ева. Основни Христологични имена и титли, П., 2014 (под печат).

³⁰ За арамейския език има недостатъчност в „Лингвистический Энциклопедический словарь“, Москва 1990, напр. липсва статия за него, с. 42.

най-после се установява окончателно на гръцки език като христологична титла след написването на новозаветните книги, което става не на еврейски или арамейски, а на гръцки език, който е официален език в империята. От това става припокриването с общата употреба на тази дума в другите религии по същото време в елинистическо-римската среда на християнството. Това дори довежда до неговото по-бързо усвояване в гръцки-говорещите области в Римската империя от езичниците, които вече са го употребявали и преди да приемат християнството.

Едновременното употребяване на титлата *kyrios* в християнството и в езическите религии става видно от речта на св. ап. Павел в Атина, който казва: „като минавах и разглеждах светините ви, намерих и жертвеник, на който бе написано: Незнайному Богу. За Тогова прочее, Когото вие, без да знаете, почитате, за Него аз ви проповядвам“ (ДА 17:23). Още по-конкретен пример в подкрепа на това становище са два стиха от Първо посланието на св. ап. Павел до Коринтяни: 5. καὶ γὰρ εἴπερ εἰσὶν λεγόμενοι θεοὶ εἴτε ἐν οὐρανῷ εἴτε ἐπὶ γῆς, ὡσπερ εἰσὶν θεοὶ πολλοὶ καὶ κύριοι πολλοὶ, 6. ἀλλ' ἡμῖν εἷς θεὸς ὁ πατὴρ ἐξ οὗ τὰ πάντα καὶ ἡμεῖς εἰς αὐτόν, καὶ εἷς κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς δι' οὗ τὰ πάντα καὶ ἡμεῖς δι' αὐτοῦ) „Защото макар и да има само по име богове било на небето, било на земята (както и има много богове и много господевци), ние обаче имаме един Бог Отец, от Когото е всичко, и ние сме у Него, и един Господ Иисус Христос, чрез Когото е всичко и ние сме чрез Него“ (1 Кр 8:5–6).

Библиография

Avemarie 2005: F. Avemarie. *Jesus Christus im Zeugnis des Neuen Testaments*. Marburg, 2005.

Goppelt 1980: L. Goppelt. *Theologie des Neuen Testaments*. Göttingen, 1980.

Dalman 1989: G. Dalman. *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*. Darmstadt, 1989.

Dormeyer, Ulonska 2000: D. Dormeyer, H. Ulonska. *Christologie in der Lebenspraxis*. Münster, 2000.

Hurtado 2003: L. Hurtado. *Lord Jesus Christ: Devotion to Jesus in Earliest Christianity*. Grand Rapids: Eerdmans, 2003.

Nestle-Aland 2012: Nestle-Aland. *Novum Testamentum Graece*, 28. revidierte Aufl. Stuttgart, 2012.

Камбуров, Попмаринов, Златев, Пеев 1994: И. Камбуров, Д. Попмаринов, К. Златев, Й. Пеев. *Религиите* (кратък речник). С., 1994

Речник 1884: *Речник на Святото Писание*. Цариград, Книгопечатница на А. Х. Бояджиян, 1884.

Речник 1999: *Старобългарски речник*. Т. I. А–Н. София, Валентин Траянов, 1999.

Книга на мъртвите 1982: *Книга на мъртвите на древните египтяни*. София, Наука и изкуство, 1982.

Ковачева 2014: Е. Ковачева. *Основни Христологични имена и титли*. Пловдив, 2014 (под печат).

Речник 1990: *Лингвистический Энциклопедический словарь*. Москва, Советская Энциклопедия, 1990.